

Hanula Gergely

A református egyházi nyelv változásai a 20. század második felében

Az oral history és a big data találkozása¹

A nézőpont meghatározása

„Hagyományos protestáns »bevezetést« kaptam a vallásba. A Bibliát már korán kellett sűrűn lapoznom, nem téve lényegesebb hangsúlykülönbséget Ó és Új között. Tanács és követelmény volt, hogy egyforma alapossággal ismerjük mind a kettőt, az összefüggéseket, a logikai-időrendi kapcsolódást. ...Igazolta és továbbfejlesztette azt az igyekvésemet, hogy minden elvontat – vagy még az azt is meghaladó valóságot – mindig a föld, ember, indulat és történelem szűrőjén keresztül próbáljak megérteni. Jánost, mondjuk, a Királyok vagy Bírák Könyvével párhuzamosítani. Az összefüggések bonyolultsága – más vonatkozásban is – így volt és maradt hitelesebb a számomra. Ti. ha az illeszkedésben mutatkozott annyi ellentmondás, az elemek között annyi távolságtartó idegenség, ami az egységet – történet, rendszert, bármit – képes volt nyitottá tenni. Vagyis élővé.”

Mészöly Miklós 1977-ben írt soraiban² valamivel későbbi önmagamra ismerék. Az 1908-as Károli-fordítás nyelvi-gondolati-hitbeli világa éppoly valóság lett számomra, vagy talán bizonyosabb, mint az a világ, amelyben

¹ A tanulmány angol verziója: HANULA, Gergely: Changes in the Language of the Reformed Church in the Second Half of the 20th Century: The Convergence of Oral History and Big Data, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 232–249.

² MÉSZÖLY Miklós: „Biblia – bibliák”, in: uő.: *A pille magánya*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 103.

éltünk, és amelytől csak bizonyos távolságtartással lehetett élni. A még létező mozgalmi szervezetek – jobb híján – saját karikatúráikként tengődtek: még felavattak kisdobosnak, majd úttörőnek, voltak örsvezetőink és az iskolai ünnepélyeken kötelező nyakkendő, de addigra már nem állt mögötte sem ideológia, sem a szervezetet életető félelem–hatalom. A metodista gyülekezet zárt világa ugyanakkor, a maga érthetetlen bibliás fogalomrendszerével mégis valóságosabb volt, rendszert adó életritmusával, a vasárnapok, az ünnepek, az emberek állandóságával és – végső soron – önazonosságával. Persze, tegyük hozzá, nem is volt választásom. Az esti imádságok – hol akartam, hol nem – az ágyam szélére ülve, a legsajátabb vackomig elértek, és a családi ebédeket, vacsorákat, ünnepeket át- és átszötte az egyházi énekek, bibliaolvasás, imádság szavakból épülő világa. Ez lett a legotthonosabb világom.

A „világ”-ban – most egyházi használatát véve a szónak – mindig vendégnek, idegennek éreztem magam. Sajátos, de talán mégis szükségszerű olvasata lett ez számomra a „jövevények és zsellérek” (3Móz 25,23) mózesi fordulatnak.³ A nyelvészet névadása még nem szelídítette nekem szociolektussá a nyelvben kódolt idegenséget. Nem voltak barátaim, nem volt közös nyelvem az iskolában, az osztálytársak, haveri kör small-talkja nem kínált versenyképes alternatívát a Bibliához kötött világképhez képest, amit annak olvasása azután mélyen belém idegzett. Olyan struktúrát adott ez, melyben volt fent és lent, volt jó és rossz, volt bűn, és volt igazság, az Írás megkérdőjelezhetetlen tekintélyével alátámasztva, és Istennel, a sok szóval leírt egy név elérhetetlen és mégis elérendő/elérhető valóságával.⁴

Kamaszkoromban talákoztam közelebbről – jóllehet anyai ágon mondhatni beleszülettem – a református egyházzal. A népegyház nekem szinte a világba való kilépés volt, olyan emberek vettek körül, akik egyszerre beszélték az én nyelvemet és a világ nyelvét, ők csodálkozva hallották a szavaimból kirajzolódó egynemű világlátásomat, én pedig ugyanígy az ő többletüket. Sok idő kellett, hogy megértsem, a két fél nem több, mint egy egész.

³ Tanulságos és igen alapos elemzését olvashatjuk e fordulatnak az irodalomtörténész Dávidházi Péternél, lásd: DÁVIDHÁZI Péter: „Jövevények és zsellérek”. Egy bibliai fogalom párnyomában, in: uő.: „Vágy jóni fog”. *Bibliai minták nemzetesítése a magyar költészetben*, Budapest, Ráció, 2017, 15–36.

⁴ Sokkal később talákoztam az amerikai antropológus, Roy Rappaport rítusokról szóló nagy monográfiájával, melyben rendszerezett leírást ad a vallási rítusok által (beleértve természetesen a Szentírás használatát) létrejövő világértelmezés lehetséges szerkezetének. RAPPAPORT, ROY A.: *Ritual and religion in the making of humanity*, (Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology 110), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 304–312.

Ez az ún. rendszerváltás idején volt. Lehetett másként látni, gondolkodni, beszélni, csak éppen nem tudtunk. Otthon a csapból is Cseri Kálmán folyt, akkor még magnókazettáról, meg az öreg Zimányi József. Cseriről akkor azt gondoltam, hogy nevéen nevezi a dolgokat, még ha túl szigorú is. Aztán kezdtem rájönni, hogy csak bizonyos dolgokat nevez nevükön, másokról hallgat. Sakktábla-világ prófétai hevülettel, nekem erről szóltak a kivételt nem ismerő szabályok. Zimányit viszont nem is szerettem, mindig ugyanaz volt a recept, földbe döngölt, hogy aztán kihúzhasson. Bocsássák meg ifjúkori kritikus ítélezésemet!

Akkoriban még tiltólistán volt nekem Esterházy, a felcímkezett liberális, olyan szavakkal és gondolatokkal, amilyeneket még olvasni sem volt szabad. Így aztán e helyzet tüpontos leírását sem ismertem tőle a *Harmoniából*:

Édesapámat csupa jóra nevelte az édesanyja. Arra tanította, hogy az emberek végül is jók, és Mennyei Atyánk vigyáz reánk. A világra bizalommal kell tekinteni, és aki megdobj kövel, dobd vissza kenyérrel. Mindebből mi következik? Az, és ez állt a nagymamám nevelésének centrumában, hogy a csúnya szavaknak nincsen értelmük, üresek, hiányzik hozzájuk a létező csúnyság, hiányzik hozzájuk a világ úgymond megfelelő része. És amikor édesapám falubéli játszótársaitól mégiscsak tanult „olyan” szavakat, akkor a nagymama szomorú dühvel betelerelte édesapámat a fürdőszobába, és szappanos vízzel kimosta a száját. Apám napokig nem tudott enni, ha ennivalót vett magához, az azonnal kijött belőle. Azután, apám még nem volt ötéves se, meghalt a nagymama, rettenetes szenvedések közt, a belei elkezdtek csavarodni és rohadni, mintha a belsejében valami éktelenül bűdös állat élt volna – akár egy horrorfilmben –, és ő egyre inkább azonossá vált volna evvel az állattal. A szag miatt a házat is el kellett hagyniuk. A nagypapám szégyellte, hogy meghalt a nagymama, ezért elköltöztek egy másik országba. Édesapám pedig ott állt megfürödve a felemás szókészletével. Senkiről nem bírt rosszat mondani, mert nem voltak hozzá szavai, és mert nem voltak szavai, rosszat gondolni se tudott róluk. Ezért védtelen maradt, minduntalan becsapták, és összeröhögtek a háta mögött...⁵

Amíg a vallásosságunk egyben a rendszeridegenséget is jelentette, könnyű volt elhelyezni bibliás világlátásunkat. Mindaz, ami ezzel ellenkezett,

⁵ ESTERHÁZY Péter: *Harmonia Caelestis*, 58, Budapest, Magvető, 2000, 69.

akár a pártideológia megmaradt foszlányai, akár evolucionizmus, akár anyagelvűség – mindez hazugság volt, koholmány, tartalmatlan, jelentés nélküli üres szavak. Milyen egyszerű is (a világ nyelvi leképezését illetően)⁶ az ilyen árnyékkultúrában élni! Egyszerű *protestáns* lét. A legfontosabb jelentésalkotó tényező az volt, hogy ez lényegében más, ellentétes azzal a világképpel, amit tanítottak. Jól emlékszem az adventista Reisinger János antievolucionista előadásaira az akkori Kertészeti Egyetem aulájában. A hit mint az ateizmus tagadása.

Azt meg mintegy „teremtési rend”-nek éreztük (csak nem tudtuk így megnevezni – P. S. azóta tudjuk), amiben egyetértettünk azzal a külső világképpel. A puritán erkölcs a szexualitásban éppen ilyen volt. Nem kellett tagadni, ugyanazt mondtuk, és ez valahogy senkit sem zavart. Hasonlóképpen a munka erkölcsi értékre emelése. A személyi igazolványba beírt munkakör mint a rendes ember ismerve, és a kmk, a közveszélyes munkakerülő. Mint az Arnolfini-házaspár Lackfinál, már nem is tudtuk, „kivel esett meg ez vagy az”, kinek az értékrendjét, jelentéseit vette át a másik. A „békesség” jelentését például ez idő tájt politikailag határozták meg, de elég jól hozzánk nőtt.⁷

⁶ Vö. BANCZEROWSKI Janusz: *A világ nyelvi képe. A világhép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest, Tinta, 2008.

⁷ Az általánosan elérhető nyelv és a vallásos nyelv bonyolult relációit a politikai térben Habermas boncolgatja, ebből most csak egy a fentiekben nem érintett nézőpontját említem: „nem várható el a polgároktól, hogy vallásos meggyőződésükből fakadó politikai állásfoglalásaikat az általánosan elérhető nyelvre átültessék”. A hétköznapi érintkezésben ezt az átültetést „institutional translational provisó”-nak nevezi, melyet természetesen kezelő folyamatnak tart. Sajnos ennek a fordításnak a hogyanjáról nem beszél, csak lehetőségként kezeli: „A vallási hagyományoknak különös erejük van erkölcsi megérzések kifejezésére, különösen a közélet érzékeny területein. Az ide kapcsolódó politikai viták során ez a képessége a vallásos beszédet komoly esélyessé teszi arra, hogy lehetséges igazságtartalmak hordozója legyen, melyeket aztán egy adott vallási közösség szókinéséből általánosan elérhető nyelvre fordíthatunk.” HABERMAS, Jürgen: „Religion in the public sphere”, in: *European Journal of Philosophy* 14(2006/1), 9–10. DOI: 10.1111/j.1468-0378.2006.00241.x (Saját fordítás.) A gyakorlati megvalósulásához egy amerikai példa: „In June of 2008, Obama’s campaign actively targeted young evangelicals. The senator gave stump speeches in community halls and church basements and stressed the importance of social justice, a concept that young evangelicals could identify with biblically.” [Kiemelés tőlem.] PIER, Penni M.: „Deities, Divisions, and Democrats. The »Political Left« and Religion”, in: David Weiss (ed.): *What Democrats Talk About When They Talk About God. Religious Communication in Democratic Party Politics*, Lanham, Lexington, 2010. (Oldalszám nélkül.) – Christopher B. Chapp szerint: „religious rhetoric gains its unique political command because it is well equipped to resonate with individuals’ emotions and identities – two factors that, not coincidentally, are central to political persuasion”. Lásd: CHAPP, Ch. B.: *Religious Rhetoric and American Politics: The Endurance of Civil Religion in Electoral Campaigns*, Ithaca, Cornell University Press, 2012, 4.

A biblia sorait egészen jól ismertem, sokhoz a magyarázatot is tudtam (akkor legalábbis így gondolkodtam erről, egyes számban, határozott névelővel). Fekete-fehér ifjúkori igazságaimhoz könnyű volt szavakat, mondatokat, történeteket találni benne. A reformátussá létben ugyan azzal is találkoztam, hogy a Bibliának más olvasata is van, mint amihez hozzászóltam, de koromból fakadóan nem kellett azt elfogadnom, hogy ez egyszerre lehet érvényes. Szüleim igazságai helyére saját igazságok jöttek. Rendjén való volt így. A felnőtté válás elszakadása elfedte, elodázta a nehezebb szembesülést.⁸

Biblia – bibliák

Mészöly e címadása sokatmondó. A pluralitás állítása. És ez az Egy vallásban sokaknak nehéz mérföldkő. Nekem is az. Óhatatlanul is megérezzük a nyelv hatalmi tényezőként működését, mihelyst valahol a határára érünk.

Bonum est confidere in Domino, / Bonum sperare in Domino. Emlékszem, mit jelentett ez 1989-ben a pécsi székesegyházban a taizéi találkozóra összehozott tömeg számára. *Homologia* – hitvallás volt, felekezettől függetlenül, mámorító „egyedmondás”-ként zúgott az ének. A „vagyunk” egyszerűségét éltük át, nem kellett hozzátenni, hogy „sokan”, vagy hogy „együtt”. Ott voltunk keresztyének, keresztyénként. (Avagy: keresztyének keresztyénként.) Arra nem emlékszem, mennyire volt ez protestálás. Talán. De semmiképp sem csak az. Mindenesetre itt még nem volt identitáskérdés, hogy ty/n-nel vagy t/ny-nyel írom.

Hasonló volt a helyzet az Újfordítású Bibliával. Apám együtt olvasta a revideált Károlival, és mindig felemlgette az eltéréseket. A kedvence az Isten útjáról szóló ézsaiási mondat volt, melyen Károli szerint „még a bolond se téved el”, az újfordítás viszont így hozza: „bolondok nem tévednek rá” (Ézs 35,8). Nem tudta eldönteni, melyik a helyes, de biztos volt abban, hogy csak az egyik lehet igaz. Engem az egyhasábos szedése is megzavart, nem tűnt Bibliának, így nem forgattam, ezt a bizalmatlanságot a mai napig

⁸ Gadamer így fogalmazza meg a megbékélést: „Világtapasztalatunk nyelvhez kötöttsége nem jelent kizáró perspektívát; ha idegen nyelvi világokba lépünk be, s ezzel legyőzzük addigi világtapasztalatunk előítéleteit és korlátait, akkor ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy saját világunkat elhagyjuk és tagadjuk. Ha utazunk, akkor új tapasztalatokkal térünk haza. Ha kivándorlók vagyunk, és sose térünk vissza, akkor sem tudunk egészen felejteni.” GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1984, 311.

nem tudtam levetkőzni, hiába állt vissza a kiadó a kéthasábos tördelésre. Persze nem csak ez zavart. Nem tudtam már átkeresztelni a Vigasztalót Pártfogóra. Akkor már hallottam a pártfogó felügyelet intézményéről, és vonzóbb volt a vigasztalás.

És jól emlékszem a Miatyánk ökumenikus fordításának bevezetésére is. Szinte szentségtörésnek éreztem, ahogy a gyülekezet nyelve összeakadt az öntudatlan „ki vagy a mennyekben” és a mondani akart „aki a mennyekben vagy” közt. A ritmus megtörésével az addigi áhítat helyét a konfúzió felett érzett szégyenkezés vette át.

Aztán felgyorsult minden. Az Egyszerű Fordítás 2003-ban, majd a Veritas-féle Károli kiadás 2011-ben, és akkor csak kettőt említek a sokból. Hirtelen jött a szabadság, a mindent lehet érzése. Már a kettő is sok volt (a 75-ös Újfordítás helyét szinte észrevétlen vette át annak 1990-es revíziója, nem lett három a kettőből), és most több lett a soknál. (Persze, ez már a huszadik század után következett, de az irányt jól jelöli.)⁹

Az „egy az Isten”-ből, „akinél nincs változás vagy változásnak árnyéka” (Jak 1,17, Károli 1908), a logika szabályait követve, legalábbis érezhetjük így, következnie az is, hogy szava, kijelentése is egy. Komoly krízis a teológus hallgatók számára a héber és görög Szentírásszövegekkel való ismerkedés során az „eredeti” mítoszának elvesztése. A nincs egy. Nem mindenki képes elhordozni ennek terhét.¹⁰

Amíg a Biblia a hivatalos állami renddel szembeni világnézet forrása volt, ezek a kérdések nem kaptak hangsúlyt. Onnan nézve egy volt. Ahogy megnőtt a nézőpontok, s így a viszonyítási pontok száma, már nem lehetett a választ protestként megfogalmazni. (Illetve meg lehet. Csak nincs értelme.)

⁹ A legnehezebb lépés mégis az volt, amikor a 2014-ben megjelent Revideált Újfordítás egyik fordítójaként nekem kellett szavakat találni hozzá. Akkor azt éreztem, az én nyelvem „evilági” ehhez, a bennem, a nyelvemben kirajzolódó világkép töredékét sem képes kiabrázolni a szöveg jelentéseinek.

¹⁰ A nem teológus Dávidházi Péter is felveti annak kérdését, „miért kínos a szövegváltozatok különbségeit firtatni”: „Előbb-utóbb kikezdenék a végső autoritás transzcendens önazonosságát, óhatatlanul kérdéssé téve, hogy ha az Úr üzenetét ennyire eltérő megfogalmazásokban kapjuk kézhez, és ennyire különbözőképp lehet érteni, akkor ez az úr mennyire ura a szavának, s kié a végső szó: az övé vagy a fordítóké és szerkesztőké, a transzcendens törvényé vagy a nyelvéké, Istené vagy az emberé?” Dávidházi: „Jövevények és zsellérek”, 17.

Betű és lélek

Elfogott a kísértés, hogy Kosztolányi „Nyelv és lélek” címét vegyem kölcsön, majd azt is elmondom, miért. (Kísértés? Már megint egy bibliás szó. Talán rosszat tettem volna azzal, ha megteszem?¹¹ A szó legalábbis azt sugallja, így jobb. Majd kiderül.)

A különbség nekem a jelölő és jelölt, szó és jelentés távolságára utal, bár így a páli „megöl”¹² nehezen érthető, könnyebb volna azt a szó szerinti értelemre magyarázni, mégsem visz rá a lélek. (De ez már nem a szó szerinti. Vagy esetleg mégis.)

A támpontvesztés talán jobban kiábrázolódik a Bibliák sokféleségében, ám engem nem a szavak megszorodása bizonytalanít el, hanem a jelentések megfogyatkozása.

Ennek van egy nagyon egyszerű vetülete. Ahogy az egykor élénk adott gyermekesen egyszerű világgép összetört, eltűnt, nem került a helyére semmi. Az a nemzedék, akinek ez még okoz hiányérzetet, az megpróbálja kitölteni ezt az űrt, import világnézetek közül válogatva igény szerint gazdasági, vallásos, pszichológiai (esetleg pszichiátriai) alapokon. Az újabb generációk már alig érezhetik ezt a hiányt. Illetve a hiányt érezhetik, csak arról nincs képük, minek a hiánya ez. Így mindaz, aminek tagadása jelentést és jelentőséget adott bibliás szavaknak, elveszett, s velük e jelentések is. Mondhatnánk, nem nagy veszteség, de ne becsüljük le a rendszer megtartó erejét! És hát ne feledkezzünk meg arról sem, hányszor jutottak keresztyén eleink, hitvalló őseink az apofatikus teológia, az állítani nem tudás útjára!

Egy másik része e veszteségnek – talán nem függetlenül az előbbitől – az élet döntéseiben való elbizonytalanodás. Milyen világos, mit jelent „meg nem tagadni”, amíg kényszerítenek, amíg egyértelműen mozdítanak a tagadásra. A szabadságban, a sok lehetséges útban nehéz megmondani, melyik a tagadásé.

És itt ismét hivatkozhatnék Esterházyra, aki a *Javított kiadás*ban felidézi Kádár János Márk-parafraízisát (9,40): „December 10-én, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának ülésén hangzottak el Kádár híres szavai: Aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van stb. (Ez ügyben Krisztus Rákosi álláspontjára helyezkedett, Máté 12,30: Aki nincs velem, az ellenem

¹¹ Már a casus mixtus, a feltételes körmondat tagjainak összekeverése is bibliás merészség, a pontos dekódolhatóság eleve elengedése. Vagy éppen a többes érthetőség eleve elrendelése. Ez is református.

¹² 2Kor 3,6.

van, aki nem gyűjt velem, az szétszór.) Ez a Kádár-mondat a Kádár-korszak kezdete, másodpercre.”¹³ Az ún. rendszerváltás után ez a megengedés végképp elhatalmasodott, cseppfolyóssá téve a bibliai szavakhoz addig „könnyen” (értsd: egyértelműen) kapcsolt jelentéseket.

Sokat beszéltem az adott közeg hátterén kirajzolódó jelentések változásáról, mintha megfelelkeznek a szavak testéről, miközben ez koránt sincs így. „Ismét ámulva állapítom meg, hogy mennyire fontos egy nyelvben – minden nyelvben – a szó alakja, az az ezer és ezer öntudatlan, zenei kapcsolat, mely hallatára fölébred bennünk, és színt ad neki, veretet, talán sokkal inkább, mint az a tárgy, az a fogalom, melyet jelezni kíván.”¹⁴ A kijelentések sokfélesége bátorított arra, hogy elfogadjam a jelentések sokféleségét.

Korán megszerettem a Károli kereszthivatkozásait. Nem kellett külön tanítani a *sui ipsius interpret*, a felfedezés örömétől hajtva, vagy a prédikációk logikáját követve önkéntelen, mentem utánuk, mintegy levert cövekek nyomán. Előbb gyakran tévedésnek tartottam, ha a gondolat nem egyezett, a logikát fogadva el egyetlen lehetséges kapcsoló erőnek. Sok év kellett ahhoz, hogy az „ezer és ezer öntudatlan, zenei kapcsolat”-ot apránként érzékelni és értékelni kezdjem.

És a jelentés amúgy sincs meg a szó teste nélkül. De erről majd a szó-kincs kapcsán beszélek.

Zsoltár, himnusz, lelki ének

Kellene írnom egyházi énekeink nyelvéről is, hiszen gyülekezeteink ezeken át szólnak meg istentiszteleteinken, de csak teljes kontárságonról tudnék számot adni. Itt tehát csak a hiátust, a hiányt tudom jelezni. Távolról követve énekeskönyvreformokat annyi mégis megfogalmazódik bennem, hogy hálás vagyok egyfelől a bibliai kánon határait kijelölő eleinknek, másfelől pedig hogy az Írást valamelyest védi az elvétel és hozzátétel benne foglalt tilalma (Jel 22,18k). Úgy tűnik, az énekkincs „apokrif” hajtásainak visszametszegetése és az értékes örökség megőrzése – ha most csak nyelvi szempontokra ügyelek is – éppily kényes feladat. Hitvilágunk nyelvi képének

¹³ ESTERHÁZY Péter: *Javított kiadás*, Budapest, Magvető, 2002, 161. (Valahol Esterházy javította ezt is, jelezve, hogy mindkét változat krisztusi, de ezt most nem találtam meg.)

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső: „Lélek és nyelv”, in: uő.: *Nyelv és lélek*, Budapest, Osiris, 1999. 101.

meghatározó alkotóelemei lehetnének e dallamukkal megtapadó énekso-
rok, mégis kevés figyelmet szentelünk annak, milyen szerep hárul vagy
hárulhatna rájuk a hittartalmak megfogalmazásában és megtanításában.

[A kézirat átolvasása után egy barátom teljes értetlenségének adott hangot: hogyan következik az előbbiekre a dolgozat második része? Úgy érezte, itt magyarázattal tartozom az olvasónak. Legyen. Az első részben bemutatni próbált állapot, a jelentések megfogvatkozása, a bibliás nyelvben a hit és cselekedetek viszonyában fogalmazódik meg. (Hitre itt az Ige hallása nyomán megszülető valóságként gondolok.) A kiürült templomok jól jelzik, hogy bár a bibliás szavak, frázisok, mondatok megvannak, a valóságban az ezeknek megfelelő jelentések („cselekedetek”) alig. Sok szó esik, kevés, ami tapasztalható ebből a valóságban (vö. Jak 2,18). Ez a nyelv devalválódása, használati értékének vesztesége. A hiányzó jelentések egy része körülírható ugyan a látható valóság tagadásával, de úgy tűnik, a valóság hézagainak ilyesfajta kizárását manapság a „világ”, az uralkodó politikai retorika kisajátította, így ha az egyház nem akar azonosulni azzal, akkor kénytelen más utat keresni. Az általam követett út az „ABC”-hez, azaz a nyelv elemi egységeihez, a szavakhoz való visszatérés. Elengedve a jelentésteleenné vált mondatokat, az egyházas frázisokat, és újrájárva a jelentés előállásának útjait talán megtanulhatjuk azt kimondani, ami van, akár láthatót, akár láthatatlant.]

Szó – kincs

Amikről eddig írtam a tapasztalás láncára felfűzve, nagyobbrészt érzésektől meghatározott, de legalábbis terhelt ismeretek.¹⁵ Mi az, ami a tudományos vizsgálat tárgya lehet ezekben? Leginkább maga a szó és annak használata.

Mínthogy az egyházi nyelvhasználat egyik meghatározó tényezője, normája a használatos bibliafordítások szövege, ezért a nyelvhasználat változását vizsgálva e szókincs változását határoztuk meg kiindulópontként.

¹⁵ Saját elfogultságunk, érintettségünk felismerése és beismerése szükséges része a tudományos munkának. Nyelvtudományi disszertációm módszertani feltételei között hangsúlyos részt kapott a nyelv tudományos vizsgálatának korlátaira figyelmeztető érvek figyelembevétele, ott ezekről részletesebben írtam, lásd: HANULA Gergely: *Anyaszentnyelvünk. A „szent nyelvek” és a fordítás*, Budapest, Argumentum, 2016, 7–8.

Az 1908-as Károli fordításhoz ugyan Baranyi József készített egy nyomtatott konkordanciát,¹⁶ de az azonos módszertani keretek biztosítására mind az 1990-es újfordítású Biblia,¹⁷ mind az 1908-as Károli fordítás szövegét a Magyar Bibliatársulat által biztosított digitalizált szöveg alapján a Magyar Tudományos Akadémia és a Szegedi Tudományegyetem Research Group on Artificial Intelligence kutatóintézete által közrebocsátott *magyarlanc 3.0* szoftverrel,¹⁸ az így kapott adatokat pedig az *AntConc* konkordanciakészítő alkalmazással¹⁹ dolgoztuk fel.²⁰

Az eljárás mindkét esetben teljesen azonos volt:

Első lépésként a bibliai szövegből eltávolítottuk a vers- és fejezetszámozást, a perikópacímeket, könyvcímeket és kereszthivatkozásokat, az így kapott szövegfájlt formázás nélkül rögzítettük (txt formátumban). Második lépésben a magyarlanc programba²¹ betöltöttük a fent leírt módon előkészített szövegfájlokat. Morphparse módban a következő elrendezésben kapunk outputot minden szóra: szó, szótő, szófaj, nyelvtani elemzés. Az így kapott szótő oszlop adatait beolvasva az *AntConc* programba, a Word list tool használatával kaptuk meg a konkordanciát, melynek „Type” és „Freq” oszlopai adták a manuális ellenőrzés nyersanyagát.

A fent leírt bemeneti adatállomány az 1908-as Károli esetében egy 597 ezer, az 1990-es újfordítás esetében egy 585 ezer szót tartalmazó korpusz volt.

Eredményként az 1908-as szöveg esetében egy 25 207 sort (elvileg szótövet), az 1990-es esetében egy 23 783 sort tartalmazó listát kaptunk. A manuális ellenőrzés során a számneveket és a tulajdonneveket leválasztottuk a listáról,²² majd soronként ellenőriztük a gépi azonosítás eredményét.

¹⁶ BARANYI JÓZSEF: *Konkordancia a Károli Bibliához*, Budapest, Veritas, 1995.

¹⁷ Az 1975-ös kiadásnak nem volt/nincs digitális változata.

¹⁸ ZSIBRITA JÁNOS – VINCZE VERONIKA – FARKAS RICHÁRD: „magyarlanc. A Toolkit for Morphological and Dependency Parsing of Hungarian”, in: *Proceedings of RANLP*, Sumen, INCOMA, 2013, 763–771.

¹⁹ <https://www.laurenceanthony.net/software/antconcl/> (Letöltés: 2023. március 3.)

²⁰ Itt köszönöm meg Tóth-Gyóllai Dániel PhD-hallgatónak a segítségét, aki e műveleteket elvégezte nekem.

²¹ <https://rgai.inf.u-szeged.hu/file/57> oldalon a magyarlanc-3.0.jar állomány felhasználásával (letöltés: 2023. március 3.).

²² Az 1908-asnál kb. 4500 sornyi, az 1990-esnél kb. 4000 sornyi tulajdonnév tövet találtunk, ám ezek esetében a toldalékolást a program többnyire nem ismerte fel, így inkább az összes előfordulás adata lehet irányadó: kb. 30/27 ezer (1908-as/1990-es, a továbbiakban is így adom meg a két szöveg adatait). A számnevek (nem számítva az „egy” esetleges számnévi előfordulásait) jelentősen kisebb mennyiségben fordulnak elő (4500/4100).

A kézi ellenőrzés során 11431/11680 (1908/1990) szótó sor maradt, ami a gépi elemzés eredményéhez képest hozzátétőlegesen 50%-os eltérést mutat.²³

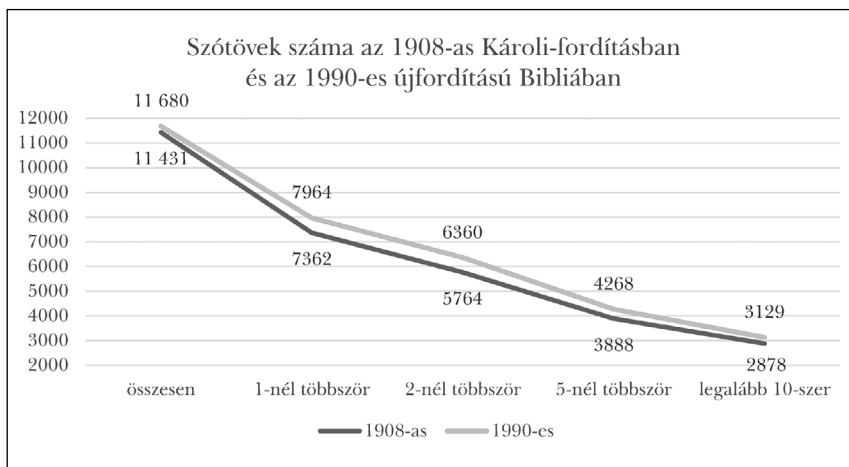
Az eltérés értékelésekor óvatosságnak kell lennünk. Világosan látszik, hogy a gépi szótómeghatározás nem alkalmas a régmúltat kifejező igeragok, régies névszóragok felismerésére – ez persze főként az 1908-as Károli esetében volt jellemző –, de ez az 50%-os eltérésnek csak az 1/5-ét jelentette. A másik, ennél is számosabb hiba az egységes helyesírás hiányából adódott (például a hosszú-rövid magánhangzók váltakozó írásmódjából, a „c” helyett használt „cz”-s írásmódból stb). A legszámosabb mégis a névszóragok fel nem ismerése volt (például *utadat, utadon, utadra, utai, utaid, utaidról, utaiért, utaimat, utaimra, utaira, utait, utaitoknál, utak, utakon, útja, útjából, útjához, útjai, útjain, útjainkat, útjaira, útjairól, útjait, útján, útjának, útjára, útját, útjától* gépileg mind önálló szótóként került listázára).

Mindkét szöveg esetében jelentős eltérést okozott a melléknévi és határozói igeneveknek az igetóhöz számítása (ezeket a program önálló szótóként határozta meg).

Ennyiből is világosan kiderül, hogy az eredmény csak erős korlátozással használható fel, számításba véve mind az eltérő nyelvezetre tanított gépi műveletek hiányosságait, mind az ellenőrzés esetleges fogyatékoságait. Az eredmény 50%-os eltérése annyit mégis jelez, hogy a szöveg nyelvezete jelentősen eltér azoknak a mai magyar szövegeknek²⁴ a nyelvhasználatától, melyek segítségével a szoftvert tanították. Meglepő eredmény, hogy végeredményében a gépi felismerés nem volt hatékonyabb az 1990-es szöveg esetében mint az 1908-as szövegénél.

²³ A kézi ellenőrzés során végrehajtott nagyszámú javítás biztosan nem sikerült minden esetben következetesen (például a helységnevekből képzett melléknévek főszabályként benne maradtak a listában, ám néhány esetben lehetséges, hogy történt inkonzekvens besorolás). Az ellenőrzés nyomon követhetősége érdekében a későbbiekben a javítást dokumentáló adattáblákat is közzéteszem.

²⁴ „A Szeged Treebank a magyar nyelv legnagyobb teljesen kézi annotált szövegtárháza. 82 000 mondatot, 1,2 millió szót és 250 000 írásjelt tartalmaz. A szövegeket hat különböző területről választották ki, mindegyikük mérete körülbelül 200 000 szó. A területek a következők: szépirodalom, 14–16 év közötti tanulók alkotásai, újságcikkek (a Népszabadság, a Népszava, a Magyar Hírlap és a HVG újságokból), informatikai szövegek, jogi szövegek, üzleti és pénzügyi hírek.” (Az angol nyelvű tájékoztató saját fordítása). <https://rgai.inf.u-szeged.hu/node/113> (Letöltés: 2023. október 1.)

A grafikonról leolvasható, hogy e közel 600 ezer szót tartalmazó korpuszok közel 12 000 szavas szókincsének durván egyharmada (35% / 32%) egyszer fordul elő a szövegben. Ha csak a kettőnél többször előfordulókat számoljuk, akkor a szókincs így közelítőleg a kétharmadára csökken.²⁵ Ha megvizsgáljuk – szubjektív döntéssel, mintavételként – a legalább tízszer előforduló szavak listáját (az 1908-as Károlinál ez 2878 szót), azt találjuk, hogy ennek bő egytizede (299) régies annyira, hogy vagy a jelentésmódosulás vagy a mára szokatlanná vált alak miatt megnehezítheti a megértést.²⁶ A leggyakrabban előforduló 100 szó ezek közül az előfordulás gyakoriságának rendjében: *nemzetség, esztendő, reá, sokaság, bizonyosság, barom, ama, orca, nemz, esztendő, szín, hajlék, fi, felebarát, pítvar, elei, amaz, jövevény, minekutána, álnokság, immár, mível, megőriz, üszög, mimódon, mindenik, általmegy, búsulás, magasság, felgerjed, tömlőcz, útálatos, azonkép, hallat, gyűl, királyiszék, ragad, köz, megront, szolgálóleány, egybegyűlik, végzés, prédikál, gyanánt, helyheztet, ímhol, jószág, szeglet, szózat, kamara, bíra, szűkölködik, verem, házanép, megfertőt, döghalál, fakadék, kevélység, beteljesedik, bizonyágtétel, helytartó, nyugodalom, megsokasít, szemérem, vígasság, kebel, plántál, vajha, elegyít, frigy, mezítelen, tisztartó, kézív, lisztláng, szövétnek, ábrázat, ágyas, öltözet, szerű, bevesz, fertőz, tulajdonít, grádics, marha, mezőváros, örvend, vezérel, fundamentom, gerjed,*

²⁵ Fontos itt emlékeztetnem arra, hogy a szövegek nagyszámú személy és helyiségnévet tartalmaznak, melyek kiemelésre kerültek a listából. A szavak ismertségére vonatkozó elemzésében nem vizsgáltuk a helynevekből képzett melléneveket sem.

²⁶ A válogatás saját megítélesem alapján történt, ezért is közlöm a lista bő egyharmadát, hogy látható legyen, mely szavakat érzem a mai olvasó számára a megértést nehezítőnek.

annakfelette, csalárdság, egyetemben, elszéled, felettébb, ragadomány, serken, takar, tömlő, eleség, fogyatkozás.

Ugyanezt a vizsgálatot végeztük el az 1990-es Újfordítás esetében is, ahol a 3128 legalább 10-szer előforduló szóból 39-et találtunk régiesnek: *nemzetség, esztendő, nemzedék, bizonyosság, atyafi, jószág, megemészt, nemzetséggő, hiábavalóság, álnokság, dögvész, gerjed, orca, bizonyásgtétel, takar, megszaggat, szerű, ivadék, lépte, sanyargat, könyöknyi, kebel, állhatatos, lakol, feddhetetlenül, csinálmány, kevélység, polyva, szenesserpenyő, csalárd, feddés, fogyatkozás, lakozik, izsóp, szegy, cin, folyásos, szagat, fedd, sánc.*

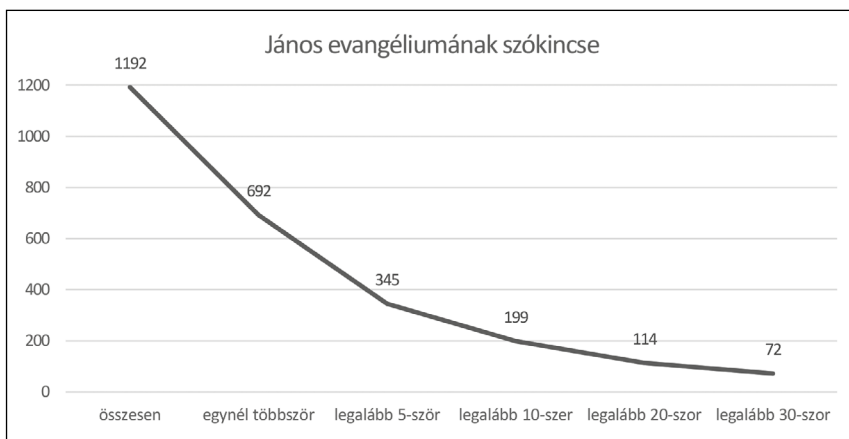
Megkísértem meghatározni azon szavak körét is, melyek a szöveg vallási jellegéhez kötődően olyan sajátos jelentéssel bír(hat)nak, amely a Bibliát kevéssé vagy nem ismerő számára megértési nehézséget okozhatnak, ám a besorolás többszöri próbálkozásra igen eltérő eredményeket mutatott. Vannak olyan szavak, melyek a (bibliai nyelvezetet nem használó) köznyelvben nem fordulnak elő, mások pedig – és ez a kör a legszámosabb – a köznyelvitől eltérő, speciális jelentéssel használatosak. Az eredmény a fenti mintákon 100–150 szó között volt minden esetben. Egy ilyen válogatás (az 1908-as Károliban való előfordulás gyakoriságának rendjében):²⁷ *áldozat, lévita, pogány, filiszteus, égőáldozat, kegyelem, bálvány, ételáldozat, felebarát, megtér, írástudó, útálatosság, evangyéliom, farizeus, kérub, paráznalkodik, engesztelés, megszentel, apostol, ámen, parázna, magasztal, megvált, italáldozat, paráznaság, tálentom, zsoltár, kárpit, felmagasztal, tűzáldozat, kovásztalan, felken,*

²⁷ A fenti lista összeállításában az érthetőség volt a fontosabb szempont, ha a vallási szüzséhez és a teológiai tartalomhoz kötődő szavakat kerestem, akkor ezt a 156-os listát kaptam a 10-nél többször előforduló szavakból: *úr, isten, atya, lélek, szent, bűn, gonosz, krisztus, áldozat, törvény, próféta, gyülekezet, sátor, áldoz, lévita, pogány, angyal, bizonyosság, égőáldozat, kegyelem, szövetség, hit, vétkezik, tisztátalan, áld, templom, vétek, gonoszság, menny, bálvány, szentel, imádkozik, ételáldozat, megáld, prófétál, hamisság, bűnös, irgalmasság, jövevény, örökkévaló, istentelen, könyörül, álnokság, reménység, írástudó, útálatosság, evangyéliom, farizeus, megaláz, ördög, szenthely, kérub, imád, paráznalkodik, átkoz, dicsőt, engesztelés, megszentel, apostol, ámen, parázna, hamis, magasztal, átok, megvált, hitellen, útálatos, szentség, italáldozat, paráznaság, imádság, felmagasztal, menyei, tűzáldozat, mindenható, sátán, feltámaszt, hűség, eföd, hálaáldozat, megfertőztet, bizonyásgtétel, tisztátalanság, feltámadás, fenevad, keresztel, kárhoytat, magasságos, megfertőztet, szentséges, hálaadó, körülméttellen, hívó, szabadulás, idvesség, gondviselő, páskha, felfuvalkodik, hálaadás, irgalmas, megtisztul, káromlás, képmutató, lelkiismeret, megkeményít, megpróbál, kegyelmesség, megdicsőt, megkeresztelkedik, kegyelmes, káromol, megáldoz, tömjénez, körülméttel, kereszt, pokol, hamisan, hitetlenség, hűség, istenfélő, istentelenség, kereszttség, körülméttelkedés, tömjén, isteni, frigyháda, kijelentés, megbotránkozik, üdvösség, prófétálás, egyház, kegyesség, tisztulás, alamizsna, kegyelmez, húsvéti, irgalom, megkegyelmez, temjénez, megigazit, áldozati, felszentelés, gondviselés, gyehenna, házasságtörő, kísértés, idvezül, keresztelkedik, körülméttelkedik, menedékváros, engesztel, felszentel, imádkozás, kárhoytatás, körülméttelenség, megigazul. (A lista elemei az 1908-as Károliból valók, de szinte mindegyik megtalálható az 1990-es újfordításban is az alább kifejtett megszorításokkal.)*

eföd, hálaáldozat, zsenge, tisztátalanság, feltámadás, fenevad, keresztel, kárhozzat, bőjtől, megfertéztet, körülmételetlen, idvesség, páskha, hálaadás, irgalmas, látomás, káromlás, képmutató, megkeményít, megpróbál, megdicsőít, megkeresztelkedik, poklos, poklosság, megtérés, káromol, megáldoz, tömjénez, megkövez, körülmétél, tévelyeg, vámszedő, feddhetetlen, eltévelyedik, kegyes, megkísért, pokol, körülmétélkedés, tömjén, botránkozás, előhív, fertéztet, bőjt, frigyláda, megbotránkozik, ördögös, kövez, kegyesség, alamizsna, megtartóztat, irgalom, sadduceus, bőjtölés, manna, megigazít, megszeplősít, gyehenna, tévelygés, bélpoklos, körülmétélkedik, lóbál, megken, menedékváros, babilóniai, imádkozás, kárhozzatás, keményít, keménység, körülmételetlenség.

A két fordítás között e szavak körében minimális elmozdulás tapasztalható. Változott az ószövetségi áldozatok típusait leíró kifejezések köre (megjelent a *vétékálldozat*, illetve az *áldozóhalom* kifejezés); radikálisan visszaszorult a *be-*, *el-*, *meg-*, *lepecsétel*, illetve *pecsétel* szó használata (maradt *pecsétel* és *lepecsétel*), hasonlóképpen jártak az *atya*, *pogány*, *kegyelem*, *felebarát*, *útálatosság*, *kérub*, *kárpit*, *zsenge*, *kárhozzat*, *káromlás*, *megpróbál*, *eltévelyedik*, *megkísért*, *pokol*, *botránkozás*, *előhív*, *fertéztet*, *ördögös*, *megtartóztat*, *megszeplősít* szavak is. Esetenként új, a köznyelvhez közelebb álló kifejezések kerültek használatra: *ördögös/megszállott*; *pokol/sír*; *halál*; *fertéztet/utálatossá tesz*, *tisztátalanná tesz*; *megszeplősít/megbecstelenít*, *megerőszakol*, *meggyaláz*; *frigyláda/szövetségláda*.

A teljes képhez viszonyítva az egyes könyvek jelentősen eltérő szókinccset használhatnak. Jellemzőes példa erre János evangéliuma (1908-as Károli szerint), mely 16 ezer szó terjedelmével már vizsgálatra érdemes minta. Ebben a terjedelemben mindössze 1192 szótövet használ, ebből is 500-at pusztán egyszer.

Eljátszva az ábrán jelzett adatokkal, az derül ki, hogy János az evangélium 16 ezer szavas terjedelmének kb. 95%-át 700 szó, kb. 80%-át 200 szó felhasználásával fogalmazza meg.²⁸ Ha most nem számítjuk az önálló jelentéssel nem bíró szavakat (névelők, névmások, kötőszók és határozószók) az alábbi 121 szóval fejezi ki János a mondanivalója 4/5 részét (az előfordulás gyakoriságában listázva): *van, mond, atya, megy, lát, jön, hisz, Isten, ad, tanítvány, felel, világ, tud, egy, zsidó, ember, tesz, úr, szeret, szól, élet, beszéd, ismer, vesz, akar, fiú, küld, vele, cselekedik, hall, bizonyosság, fia, beszél, nap, cselekszik, fog, igazság, marad, név, eszik, kenyér, lélek, nagy, víz, asszony, hal, idő, születik, világosság, áll, elküld, elmegy, juh, keres, Krisztus, óra, sír, sokaság, szolgál, bűn, eljön, farizeus, hely, kér, dolog, test, ünnep, igaz, megtart, örök, szem, vak, dicsőség, jó, kéz, jár, király, dicsőít, előtt, hoz, írás, kimegy, meghal, törvény, visz, halál, ír, követ, láb, próféta, templom, főpap, kell, megismer, meglát, száll, él, gyűlöl, hallgat, jel, keresztes, megmarad, menny, mester, szó, tanít, testvér, vet, anya, bizonyágtétel, hajó, köz, szombat, talál, akarat, bemegy, cselekedet, föld, gyümölcs, iszik, nép.*

Nemes Nagy Ágnes ezt írja a *Szó és szótlanságban*: „Azt mondják, a költő megnevező. Igaz. Ebből az következnék, hogy a szókincs és a megnevezés ténye szorosan összefügg. Minél nagyobb szókincs, annál több megnevezési lehetőség, annál nagyobb költő. Nem egészen így van. A tudomány is megnevez, méghozzá pontosan. Azt mondja például: alifás halogénvegyületek. Vagy azt mondja: odvas keltike. Vagy azt mondja: parerga és paralipomena. De valahogy a versben mégsem erről van szó. A szókincs ajánlatos, de nem döntő költői tulajdonság. Úgy látszik, a versben nem megismertetni kell, hanem ráismertetni.” – A vallásos nyelvben sem gondolom, hogy a számosság döntő tényező volna, de a szavakkal foglalkozva talán közelebb juthatunk a válaszhoz abban a kérdésben, hogyan vesznek részt a szavak a jelentésalkotásban.

A szavakon túl

A következő lépés a szavak összekapcsolódásának, a szintaxisnak a vizsgálata. A sokat kárhoztatott – és a köznyelvből magyartalanságnak címkézve kigyomlálni próbált – szenvedő szerkezet, a passivum divinum és annak elkerülése, a sokszorosan összetett mondatok és azok feldarabolása –

²⁸ Nem számítva bele az evangéliumban előforduló 41 tulajdonnév összesen 522 előfordulását.

számos kérdés merül fel önkéntelen is az egyházi nyelv és annak változása kapcsán. Ennek során is a bibliafordítások szövegéből indulok majd ki, és reményesség szerint elérkezem az egyházi közegben használt beszélt nyelv sajátosságaihoz. Ennek munkahipotézisét kérdés formájában a legegyszerűbb megfogalmaznom: van-e sajátos mondattana a vallásos/egyházi nyelvnek? A bibliai nyelvhasználat sajátosságainak megismerésén keresztül a bibliai nyelvben élő egyház nyelvhasználatának jobb megismerését és ennek a nyelvnek az ápolását célozza ez a munka.